

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД СПЕЦІАЛЬНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Бараненко Д.В.¹

Опубліковано
30.01.2026

Секція
Право

УДК
342.2.1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21653452>

Стаття присвячена дослідженню національного та міжнародного досвіду врегулювання відповідальності за злочини проти людяності через призму спеціальних правових режимів. В статті наведено приклад тлумачення поняття злочинів проти людяності, а також проаналізовано їх основні ознаки. Наведено приблизний перелік держав, що стикались з вчиненням злочинів проти людяності, зокрема на власній території. Зазначено, що спеціальний правовий режим створює сприятливі умови для вчинення злочинів проти людяності, однак не є їх першопричиною. При цьому, спеціальний правовий режим може сприяти посиленню боротьби з вчиненням злочинів проти людяності. Дослідження містить аналіз нормативної міжнародної та національної бази з питань притягнення до відповідальності за злочини проти людяності, серед якої виокремлено Римський статут Міжнародного кримінального суду. Також зазначено приклади закріплення злочинів проти людяності в законодавствах окремих іноземних держав. Проаналізовано причини та наслідки закріплення відповідальності за злочини проти людяності в Кримінальному кодексі України. Окремо відмічено нормотворчу діяльність України з даного питання, що проявляється, зокрема, в проекті Закону України “Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини”. При цьому, зазначено, що процес врегулювання питання притягнення до кримінальної відповідальності за злочини проти людяності в Україні наразі має недоліки та потребує доопрацювання. Акцентовано увагу на несвоєчасному внесенні відповідних змін до національного законодавства про кримінальну відповідальність, у зв’язку з чим частина злочинів проти людяності ризикує бути кваліфікованою за іншою статтею. Також розглянуто окремі недоліки українського правового концепту регулювання притягнення до відповідальності за злочини проти людяності на прикладі вже закріпленої в Кримінальному кодексу України статті 442-1 та вказаного законопроекту, прийнятого за основу. Як приклад належного реагування на вчинення злочинів проти людяності приведено практику Франції, яка шляхом функціонування окремого уповноваженого органу забезпечує реалізацію вказаної державної політики.

Ключові слова: злочини проти людяності, широкомасштабність, збройний напад, кримінальна відповідальність, правовий режим, воєнний стан.

Baranenko, D.V., *Crimes against humanity: national and international experience of special legal regimes.*

1

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права
Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова
ORCID: 0000-0002-9626-9607.

This article examines national and international experience in regulating liability for crimes against humanity through the prism of special legal regimes. It provides an example of how the concept of crimes against humanity is interpreted and analyses their key characteristics. An indicative list is provided of states that have faced the commission of crimes against humanity, particularly on their own territory. It is noted that a special legal regime creates favourable conditions for the commission of crimes against humanity, but is not their root cause. At the same time, a special legal regime may help to strengthen the fight against crimes against humanity. The study analyses the international and national legal framework governing the prosecution of crimes against humanity, with particular emphasis on the Rome Statute of the International Criminal Court. Examples are also given of how crimes against humanity are enshrined in the legislation of certain foreign states. The reasons for and consequences of enshrining liability for crimes against humanity in the Criminal Code of Ukraine are analysed. Ukraine's standard-setting activities in this area were highlighted separately, as evidenced, in particular, by the draft Law of Ukraine 'On Criminal Liability for International Crimes'. It was noted, however, that the process of regulating the issue of criminal liability for crimes against humanity in Ukraine currently has shortcomings and requires further refinement. Attention has been drawn to the delay in making the necessary amendments to national legislation on criminal liability, as a result of which some crimes against humanity risk being classified under a different section. The paper also examines certain shortcomings in the Ukrainian legal framework governing the prosecution of crimes against humanity, using as examples Article 442-1, which has already been enshrined in the Criminal Code of Ukraine, and the aforementioned draft law, which has been adopted as a basis. As an example of an appropriate response to crimes against humanity, reference is made to the practice in France, where a dedicated authorised body ensures the implementation of this state policy.

Keywords: crimes against humanity, large-scale nature, armed attack, criminal liability, legal regime, martial law.

Постановка проблеми. Життя суспільства протягом усього часу його існування так чи інакше супроводжується елементами жорстокості та нелюдського ставлення до окремих індивідів або їх певних груп. Особливо жорстокі та небезпечні з точки зору масовості прояви такої поведінки в площині кримінального права отримали своє умовне відображення як злочини проти людяності.

Особлива увага до таких злочинів прикута у разі запровадження на території певних держав спеціальних правових режимів, оскільки обставини їх запровадження створюють сприятливі умови для їх вчинення.

Так, запровадження на території України правового режиму воєнного стану поставило питання перегляду певних кримінальних правопорушень через призму їх відношення до злочинів проти людяності, у зв'язку з чим дослідження міжнародного та національного досвіду притягнення до кримінальної відповідальності за такі злочини є актуальним.

Метою зазначеної статті є дослідженню національного та міжнародного досвіду врегулювання відповідальності за злочини проти людяності через призму спеціальних правових режимів.

Стан опрацювання теми. Питанням регулювання притягнення до відповідальності за злочини проти людяності присвячувались праці чималої кількості науковців та практиків. Так, надбанням в межах даної теми слугують праці таких діячів, як Андрушко А., Кривцов Д., Литвинов О., Медицький І., Орлов Ю., Пашковський М., Пилипенко В., Піддубна М., Предместніков О., Рабінович П., Ступник Я., Тома М. та ін.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з тим, що діяння, що наразі потрапляють під тлумачення злочинів проти людяності, фактично вчинялися задовго до появи права,

як регулятора суспільних відносин, такі злочини відомі науці та практиці кримінального права давно. Проте, сам вказаний термін остаточно закріпився у міжнародно-правових документах ще на початку XX ст.

Як влучно виокремила М.Тома з посиланням на Велику українську енциклопедію, термін злочини проти людяності (англ. crimes against humanity) означає широкомасштабний або систематичний збройний напад на будь-яких цивільних осіб із метою проведення політики держави або організації, спрямованої на скоєння такого нападу, або в цілях сприяння такій політиці [8, с. 343].

Аналізуючи зазначені злочини, А.Андрушко зробив висновки, що ключовими сутнісними ознаками злочинів проти людяності на сьогодні є:

- 1) спрямованість проти будь-якого цивільного населення;
- 2) широкомасштабний або систематичний характер нападу;
- 3) відсутність необхідного зв'язку з ситуацією збройного конфлікту [1, с. 16].

Якщо з першими двома ознаками можна беззаперечно погодитись, то виклад третього пункту викликає дискусію.

Так, зв'язок злочинів проти людяності зі спрямованістю проти будь-якого цивільного населення розкриває поняття цих злочинів через об'єкт посягання, а саме життя та здоров'я цивільного населення, при цьому не якогось конкретного суб'єкта чи їх групи, а будь-кого з представників такого населення.

Через широкомасштабний та/або систематичний характер нападу проявляється масовість та особлива небезпечність злочинів проти людяності, що в симбіозі з попередньою ознакою робить будь-кого з цивільного населення постійною мішенню для порушення прав, що, в свою чергу, має вплив і на психологічний стан населення, тримаючи його в постійній напрузі та страху за своє життя та здоров'я.

Третя виокремлена вище ознака має сенс лише, якщо розглядати її як відсутність у осіб, щодо яких вчинено злочин, що потрапляє під поняття злочинів проти людяності, та осіб, які їх вчинили, прямого конфлікту. Натомість, більшість виявлених скоєних злочинів проти людяності вчинялись саме під час революцій, війн, інших збройних конфліктів, тобто під час дії правових режимів, причиною запровадження яких ставали саме збройні конфлікти.

Так, фактично вперше за “злочин проти людства і цивілізації” за масовані переслідування і винищення вірменів під час Першої світової війни у 1915 році було покладено відповідальність на Уряд Туреччини та його членів [6, с. 215].

Розвиток суспільства та державності, посилення міжнародної співпраці, зокрема, з питань права, створення міжнародних інституцій, тощо, не змогло зупинити подальше вчинення злочинів проти людяності. Свідченням вказаного слугують події на території колишньої Югославії, на Балканах, у Руанді, Сирії, Лівії, Судані, Демократичній республіці Конго, Аргентині, тощо.

Незважаючи на те, що історичні факти, зокрема зазначених вище подій, дають змогу дійти висновку, що злочини проти людяності вчиняються саме в періоди кризових ситуацій для суспільства та державності того чи іншого державного утворення, прямий зв'язок з вчиненням таких злочинів та спеціальними правовими режимами, впровадженими у державі в такі періоди, відсутній. Отже, запровадження спеціального правового режиму автоматично не означає появу обов'язкових проявів нападу на цивільне населення.

При цьому, спеціальний правовий режим може сприяти посиленню боротьби з вчиненням злочинів проти людяності, яскравим прикладом чого можна вважати Україну.

Так, завдяки запровадженню в Україні правового режиму воєнного стану знайшла своє відображення в основному зводі норм з кримінального права України кримінальна відповідальність за злочини проти людяності.

Кримінальний кодекс України (далі - КК України) лише змінами від 09 жовтня 2024 року було доповнено статтею 442-1 "Злочини проти людяності".

Натомість, для іноземних держав законодавче виокремлення злочинів проти людяності в окрему категорію не є новою практикою, пов'язаною з запровадженням спеціальних режимів. При цьому, деякими державами взагалі приймаються окремі закони, що стосуються, зокрема, таких злочинів.

Наприклад, в Канаді існує Закон про злочини проти людяності та воєнні злочини, в Ісландії - Закон про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру [2, с. 790].

Більшість держав, як і Україна в кінцевому результаті, просто включають окремі положення щодо злочинів проти людяності у власні кримінальні кодекси, що відображає в назві відповідних статей чи розділів.

Прикладом вказаного може слугувати законодавство Азербайджану, В'єтнаму, Латвії, Словаччини, Мальти, Австрії, Бурунді, Камбоджі, Лесото, Ліхтенштейну, Норвегії, Чорногорії, Хорватії, тощо [2, с. 791].

Щодо законодавчого закріплення злочинів проти людства на національному рівні варто зазначити, що головну роль в такому закріпленні відіграє, зокрема, Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі - МКС). Так, частина 1 статті 7 Римського статуту МКС визначає злочинами проти людяності наступні діяння широкомасштабного або систематичного свідомого нападу на цивільне населення: вбивство; винищення; поневолення; депортація або насильницьке переміщення населення; ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; катування; зґвалтування, оборонення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості; переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в даному пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; насильницьке зникнення людей; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що полягають в умисному заподіянні сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю [7, ч. 1 ст. 7].

Враховуючи викладене, частина 1 статті 442-1 КК України встановлює кримінальну відповідальність за умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення:

1) переслідування будь-якої групи або спільноти, яка може бути ідентифікована, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими підставами (ознаками) дискримінації, визначеними міжнародним правом як неприпустимі;

2) депортації населення, тобто примусового і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, на територію іншої держави;

3) насильницького переміщення населення, тобто примусового і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, до іншої місцевості у межах однієї держави;

4) зґвалтування, сексуальної експлуатації, примушування до зайняття проституцією, примусової вагітності, примусової стерилізації або будь-яких інших форм сексуального насильства;

5) оборнення в рабство або торгівлі людьми;

6) насильницького зникнення;

7) незаконного позбавлення волі;

8) катування;

9) інших умисних нелюдських діянь подібного характеру, які супроводжуються заподіянням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю [3, ч. 1 ст. 442-1].

Друга частина вказаної статті передбачає покарання за умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення злочину апартеїду, винищення, вбивств [3, ч.2 ст. 442-1].

З викладеного вбачається також, що зазначені діяння вже зустрічаються в кримінальному законодавстві України та входять до складу самостійних злочинів, у зв'язку з чим основоположною в даному випадку є закріплена ознака широкомасштабності або систематичності.

Крім того, прийнятим за основу наразі є проєкт ще одного законодавчого акту, який в продовження теми повноправного членства України в МКС закріплює відповідальність за злочини проти людяності, а саме проєкт Закону України "Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини" (від 02 вересня 2024 року № 11538). За результатами аналізу вказаного законопроекту, можна дійти висновку, що такий проєкт все ще потребує допрацювання, зокрема у зв'язку з невідповідністю вказаній вище новоприйнятій нормі КК України, що свідчить про відсутність єдиного сформованого підходу законодавця до питань врегулювання настання відповідальності за злочини проти людяності, що, в свою чергу, в подальшому може створити дисонанс при такому регулюванні.

Для прикладу, в законопроекті вбачаються наступні невідповідності зі статтею 442-1 КК України:

частково відмінні формулювання однакових діянь в тексті норми;

розмежування регулювання злочинів проти людяності шляхом закріплення окремими нормами злочинів проти людяності у формі вбивства та злочинів проти людяності в інших формах;

виокремлення як прояву злочину проти людяності ув'язнення примусово заплідненої жінки з метою зміни етнічного складу населення [5].

Разом з цим, незважаючи на неідеальність правового регулювання відповідальності за злочини проти людяності, така тенденція українського законодавця свідчить про рух до вдосконалення національного законодавця з вказаних питань.

Не дивно, що український законодавець дійшов висновку про необхідність окремого закріплення таких широкомасштабних та систематичних посягань на цивільне населення в кримінальному праві саме в період дії спеціального правового режиму воєнного стану, оскільки трактування злочинних дій російської федерації щодо цивільного населення не вкладалось в уже передбачені чинним законодавством України злочини.

При цьому, значним упущенням є те, що вказана норма з'явилась лише наприкінці 2024 року, тобто більш, ніж через 2 роки після початку повномасштабного вторгнення, що знаменувались значною кількістю діянь, що підпадають під характеристику злочинів проти людяності.

Таким чином, враховуючи вимогу частини 2 статті 5 КК України, а саме заборону зворотної дії в часі закону про кримінальну відповідальність, що встановлює кримінальну протиправність діяння, значна частина фактичних злочинів проти

людяності не може бути кваліфікована за відповідною статтею, отже винна особа хоч і понесе покарання за інші схожі за об'єктивною стороною злочини, проте таке покарання не буде справедливим.

Вочевидь, правовою підставою для внесення відповідних змін до КК України стала ратифікація Україною згаданого вище Римського статуту, проте фактичні підстави пов'язані саме з причинами запровадження воєнного стану. Тобто, саме спеціальний режим воєнного стану став рушійною силою для України в питаннях чіткого законодавчого закріплення відповідальності за злочини проти людяності, на відмінно від інших цивілізованих держав.

Як приклад варто навести політику Франції з даного питання, де, зокрема, ще з 2012 року засновано Центр боротьби зі злочинами проти людяності, воєнними злочинами й проступками, що провадить свою діяльність і понині. Зазначений орган, зокрема, займається розслідуваннями випадків, що мали місце на території України та пов'язані з воєнними діями. При цьому, Франція в особі вказаного спеціально створеного органу не лише розслідує питання загибелі своїх громадян в Україні через збройну агресію, а й проводить дії, направлені на виявлення можливих випадків причетності громадян Франції до збройного конфлікту на боці російської федерації та їх участь у вчиненні відповідних протиправних дій, а також виявлення інших осіб, причетних до таких злочинів, з метою, зокрема, відповідного реагування у разі перетину ними кордону Франції з метою оселитися [4, с. 186].

Вказаний досвід може бути взірцевим і для України в її подальших спробах відновлення справедливості та притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів проти людяності осіб, оскільки покриває як каральну, так і превентивну мету боротьби з вказаними злочинами.

Висновок. Вчинення злочинів проти людяності супроводжує суспільство протягом усього часу його існування незалежно від правового режиму, запровадженого в тій чи іншій державі. При цьому, причини запровадження спеціального правового режиму (збройний конфлікт, надзвичайна ситуація техногенно чи природного характеру, тощо) можуть створити сприятливі умови для вчинення таких злочинів, у зв'язку з чим державам, в яких запроваджено спеціальні правові режими, варто звертати особливу увагу на боротьбу з ними та протидію можливим вчиненням. Так, шлях українського законодавця до врегулювання питання кримінальної відповідальності за злочини проти людяності фактично розпочався в розпал дії спеціального правового режиму воєнного стану у зв'язку з нагальною потребою, на відмінно від інших держав, які формували та формують свій досвід у врегулюванні даного питання за мирних часів. З одного боку, наявність вже напрацьованого іноземними суб'єктами механізму врегулювання питань притягнення до відповідальності за вказані злочини слугує взірцем для України та спрощує її завдання, однак, з іншого боку, події, що наразі відбуваються в Україні, потребують вжиття радикальних заходів як з боку самої України, так і з боку міжнародної спільноти.

Список використаних джерел

1. Андрушко А.В. Злочини проти людяності: поняття та сутнісні ознаки. Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану: матер. наук.-теорет. конф. Київ, 2022. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/5e50f1a9-4b20-4ab4-b892-6b099e00f986/download>.
2. Андрушко А.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав про відповідальність за геноцид. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 02. С. 788 - 809. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.117>.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Пашковський М.І. Особливості розслідування міжнародних злочинів у Франції: досвід для України. *Development trends and improvement of old methods: proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference*. Warsaw, Poland, 2023. P. 185 - 189. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2023/12/DEVELOPMENT-TRENDS-AND-IMPROVEMENT-OF-OLD-METHODS.pdf>.
5. Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини: проєкт Закону України від 02 вересня 2024 року № 11538 / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/bills/card/44789>.
6. Рабінович П., Держипільська А. Розвиток ідей професора Герша Лаутерпахта щодо відповідальності за вчинення злочинів проти людяності у сучасному міжнародному кримінальному праві (до 75-річчя перемоги над нацистським режимом у другій світовій війні). *Право України*. 2020. № 8. С. 212-222. DOI: 10.33498/louu-2020-08-212.
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
8. Тома М.Г. Злочини проти людяності: поняття та ознаки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 81, ч. 2. С. 341 - 354. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.53>.